

ЯВИЩЕ ЧАСТИНОМОВНОГО СИНКРЕТИЗМУ

Добосевич Уляна Богданівна

канд. філол. наук, доцент, доцент кафедри

української мови імені професора Івана Ковалика

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

Граматичний рівень сучасної української літературної мови – один з базових, який визначає структурну і системну її організацію. Морфологічні аспекти граматики постійно перебувають у полі зору науковців, однак не припиняються дискусії щодо низки проблем, серед яких – розроблення принципів та критеріїв частиномовної класифікації слів, додаткових прийомів та засобів, які увиразнюють частиномовний статус слова, зокрема через функційно-комунікативну призму. Поряд із цим актуальним є аналіз морфологічного синкретизму і трансформаційного потенціалу мовних одиниць.

Частини мови є і залишаються однією із засадничих категорій морфології, займаючи особливе місце як «найпродуктивніший засіб систематизації слів» [4; 24]. Дискусії щодо кількості частин мови та наповнення кожного лексико-граматичного класу слів у просторі європейських мов мають без перебільшення тисячолітню традицію та історію. Сучасне мовознавство із новими тенденціями та підходами до осмислення морфологічних явищ і процесів висвітлює нові горизонти у цій проблематиці та дає нові стимули для її опрацювання.

Різні морфологічні школи та напрями по-різному визначають кількість та наповнення наявних частин мови – чотири [1], п'ять [2], сім [9] чи дванадцять [5], оперуючи основними критеріями їх виокремлення – семантичним, морфологічним, синтаксичним та морфемно-словотвірним – та випрацьовуючи власну концепцію згідно з ієрархією цих критеріїв. У цьому контексті слушною є теза про те, що «сучасна загальноприйнята класифікація слів слов'янських мов за так званими “частинами мови”... являє собою яскравий приклад компромісного розв'язання проблеми у тому випадку, коли лінгвістам не вдається дійти згоди щодо основних принципів такої класифікації» [6; 70].

Проблема виокремлення і групування слів відповідно до їх частиномовного статусу ускладнюється супровідними явищами, серед яких – транспозиція (перехід) з однієї частини мови в іншу. Унаслідок цих процесів, які на сучасному рівні мають неоднакову завершеність, регулярність і вираження, а разом із тим можуть мати діахронний та синхронний вияв, виникають міжчастиномовні омоніми – «етимологічно споріднені слова і такі, що на сучасному етапі розвитку мови сприймаються як різні за походженням, але збігаються в одній, кількох чи всіх словоформах та належать до різних лексико-граматичних класів» [3; 8].

Із міжчастиномовною транспозицією має безпосередній зв'язок ще одне мовне явище, яке наочно демонструє сам процес переходу слів з однієї частини мови в іншу. Це явище синкретизму, яке пронизує усі рівні мови, зокрема і морфологічний [12]. У морфологічному аспекті синкретизм має особливу природу, що проявляється в одночасному «розхитуванні» системи частин мови [11; 540] і вираженні їхньої цілісності з виразною польовою структурою. При аналізі частиномовної належності слів в окремих випадках виявлено синкретичні одиниці, щодо яких можна по-різному (зважаючи на комунікативно-функційний аспект) застосувати загальноприйняті критерії та прийоми, а відтак можна спостерігати у них ознаки двох різних частин мови.

Метою пропонованої статті є аналіз саме таких мовних (мовленнєвих) особливостей, які демонструють частиномовний синкретизм (гібридність), або мають подвійну частиномовну належність.

Явище частиномовного синкретизму вже було предметом аналізу, зокрема в контексті такої моделі речення: *На конкурс відібрали **всього** (пор. *загалом* – прислівник та *лише* – частка) двадцять студентів* [7; 43]. Однак частота і регулярність таких явищ потребує ширшого і глибшого аналізу. У процесі визначення частин мови варто, окрім загальноприйнятих критеріїв, застосовувати ще низку прийомів. Це властиві самотійним частинам мови загальнокатегоріальні значення та характерні для службових частин функційні особливості; сукупність і системне вираження морфологічних характеристик, а також (спорадично) специфічні риси у морфемному складі. Визначальним у цій ієрархії, за нашими спостереженнями, є синтаксичний критерій, що, зрештою, є підтвердженням тези Ю. Карпенка та А. Загнітка про те, що частини мови є «відстояними (формалізованими) членами речення» [8; 104]. Комунікативно-функційний підхід передбачає ще низку прийомів, які варто застосовувати у складних випадках визначення частиномовного статусу слова, серед яких - «1) заміна аналізованого слова синонімом (семантичним дублетом – з огляду на комінкативні особливості) або його вилучення, яке вимагає додаткових спостережень за структурою і семантикою речення в цілому, 2) увага до особливостей сполучуваності з певними морфологічними класами слів, 3) визначення позиції слова відносно інших компонентів у межах речення, 4) спостереження за системою розділових знаків, які у багатьох випадках можуть зорієнтувати у визначенні частин мови, 5) аналізу слова у реченні, а згодом речення у ширшому комунікативному аспекті, 6) урахування акцентуаційних особливостей слів, що входять до граматичної омпари, 7) за умови неповної, незавершеної граматичної транспозиції зовнішнім виявом може бути особливе графічне оформлення слова (лапки, вживання великої літери, шрифтове виділення)» [7; 46]. Цей перелік варто доповнити ще одним прийомом – особливостями інтонації, яка взаємозалежна з комунікативним навантаженням тієї чи тієї одиниці мовлення. Виявлення змін у граматичній природі слова (за умови повної міжчастининомовної транспозиції) або своєрідне нашарування, поєднання різнорідних виявів у випадку міжчастининомовного синкретизму якраз і є стане предметом подальшого аналізу.

Типовим прикладом необхідності застосування описаних вище теоретичних засад може бути речення ***Світло** в кімнаті*. Застосувавши основні критерії визначення частин мови, можна по-різному інтерпретувати частиномовну належність слова *світло*. Беручи до уваги загальночастининомовне значення предметності, морфологічні категорії роду (класифікаційну), словозмінну відмінка (пор. - *Не було **світла** в кімнаті*), синтаксичну роль підмета у структурі неповного речення з пропущеним присудком, а також закінчення -о, можна стверджувати, що це іменник. Однак, розглядаючи це слово під іншим кутом зору, можна виявити й інші його особливості – загальночастининомовне значення ознаковості, відсутність здатності до словозміни (за винятком можливості утворювати ступені порівняння – ***Світло** – **світліше** – **найсвітліше** в кімнаті*), синтаксичну роль головного члена речення, співвідносного з предикатом, в односкладній безособовій конструкції, а також суфікс -о. Відтак аналізоване слово може мати статус прислівника або (за теорією В.Горпинича), станівника [5]. Тому й необхідно враховувати ще й комунікативні особливості вживання слова, які в складних випадках дозволяють уникнути двозначності у трактуванні частиномовного статусу слова: ***Темнота** надворі. **Світло** в кімнаті.* – іменник; ***Темно** надворі. **Світло** в кімнаті.* - прислівник.

Аналогічні щодо своєї комунікативної неоднозначності випадки засвідчують різні контексти. Наприклад, у поезіях Тараса Шевченка виявлено цілу низку речень з можливістю різної інтерпретації частин мови. Серед слів з принаймні подвійним частиномовним статусом – слово *як*, що може бути – залежно від комунікативного навантаження - прислівником або сполучником: *Зоре моя вечірняя, ... Розкажи, **як** за горою Сонечко сідає, **Як** у Дніпра веселочка Воду позичає, **Як** широка сокорина Віти розпустила...*; *Марку! подивися, Подивися ти на мене: Бач, **як** я змарніла?; А як прийшла до берега, То й дочку згадала. І згадала, **як** купала І як примовляла; Засхнеш, не знатимеш нічого, Не знатимеш, **як** хвалять Бога, **Як** люде люблять, живучи; І ти смієшся, а я плачу, Ба ні, не плачу, регочусь...* *Дивися, **як** я полечу, Бо я сова...*; *В куточку мовчки прихилилась Та дивувалася, дивилась І слухала, **як** молодий Дивочний гость той говорив* тощо. У цих та багатьох інших контекстах можна вбачати подвійну частиномовну природу аналізованого слова *як*, що проявляє себе або сполучником, або прислівником, що у свою чергу проектується різними комунікативними аспектами. Примітно, що в обох випадках тотожна синтаксична позиція слова *як* – воно виступає сполучним елементом, який приєднує до головної підрядну з'ясувальну частину. А в семантичному аспекті можна побачити два різні явища: пор. - *Розкажи, **як*** (1) аналізоване слово позбавлене семантики, 2) можна змодельовати речення так: *Розкажи, **що** за горою Сонечко сідає*, 3) інтонаційно це слово не виокремлюємо) *за горою Сонечко сідає...* та *Розкажи, **як*** (1) аналізоване слово набуває загальнокатегоріального значення ознаковості та виявляє абстраговану семантику способу дії, 2) можна змодельовати речення так: *Розкажи, **яким способом** за горою Сонечко сідає*, 3) інтонаційно це слово акцентоване) *за горою Сонечко сідає...* За вказаною моделлю можна проаналізувати й усі інші контексти. Можна припускати, що етимологія слова *як* [10; 540], пов'язана із займенниковою (а відтак і максимально семантично абстрагованою) природою його компонентів, зумовлює його подвійну частиномовну належність, яку можна спостерігати вже на синхронному рівні.

Подібне неоднозначне частиномовне трактування слова *що* можна спостерігати у такому контексті: *Він пригадав собі, **що** мати співала*. Аналогічна до попередніх аналізованих позиція слова *що* у структурі підрядної з'ясувальної частини і разом із тим різне комунікативне наповнення зумовлюють його різний частиномовний статус: займенника - за умови пошуку відповіді на питання *яку пісню = **що** мати співала?* (у цьому випадку аналізоване слово набуває синтаксичної ролі прямого додатка) або сполучника – коли основне комунікативне завдання підрядного речення зводиться до пригадування самого факту співання. У цих двох випадках особливу розрізнявальну роль відіграватиме й інтонування речення – у варіанті із займенниковим функційним навантаженням слово *що* інтонаційно виділене.

Популярний вислів *Все буде Україна!* теж демонструє подвійну частиномовну інтерпретацію. Одне із трактувань – слово *все* може виступати займенником, що зазнав процесів субстантивації, якщо визначати його синтаксичну роль підмета. Інше – аналізоване слово цілком може виступати у функції прислівника із значенням *завжди* і синтаксичною роллю обставини часу. Подібні контексти непоодинокі, наприклад: *Земля **все** знає, що говорить чи думає чоловік*.

Отже, проаналізовані контексти, у яких вжиті слова з подвійним (синкретичним, гібридним) частиномовним статусом, свідчать про необхідність осмислювати шляхи міжчастининомовної транспозиції ще й з цього ракурсу. У цьому плані дієвим виявляється комунікативно-функційний підхід до аналізу, який передбачає інтерпретування слова через призму комунікативних особливостей – у ширшому смисловому полі. За нашими спостереженнями, найбільш продуктивними у цьому

аспекті виступають займенники як в сучасному, так і в діяхронному їх вияві. Гіпотетично це можна пояснити максимально абстрагованою семантикою цього класу слів, яку можна встановити лише у контексті, а також відносно високою частотою їх вживання.

Дослідження синкретичного частиномовного статусу слова як вияву динаміки мови має перспективу в сучасному мовознавстві, оскільки є одним із чинників появи міжчастиномовних омонімів і демонструє у своєму «живому» втіленні перебіг цих процесів.

Список використаних джерел:

1. Вихованець І. Р. (1988) Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К. Наук. думка.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. (2004) Теоретична морфологія української мови. К. Пульсари.
3. Глібчук Н.М., Добосевич У. Б. (2016). Словник міжчастиномовних омонімів української мови. Львів. Априорі.
4. Городенська К. Г. (ред.). (2017). Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго.
5. Горпинич В. О. (2004). Морфологія української мови. К. Академія.
6. Данилюк І. (2005). Проблема класифікації частин мови: досягнення і перспективи. Лінгвістика: зб. Праць Херсонського державного університету. 70-76.
7. Добосевич У.Б. (2012) Критерії та прийоми визначення частиномовного статусу морфологічних транспозитів. Вісник Львівського університету. Серія філологічна. (57), 37-47.
8. Загнітко А. П. (2011) Частки в системі службових частин мови: типологічний і лексикографічний вияви. Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. (22), 104–115.
9. Кучеренко І. К. (2003). Актуальні проблеми граматики. Львів. Світ. 2003.
10. Мельничук О. С. (ред.) (1983). Етимологічний словник української мови: у 7 т. К., Наук. Думка. Т.6.
11. Селіванова О. (2006) Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К.
12. Шитик Л. В. (2009) Феномен синкретизму в проекції на мовні рівні. Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки» (169), 132-145.